

ZMIENNE LOSOWE i ich ROZKŁADY

(wybrane zagadnienia)

- zmienne losowe (definicja, podział, oznaczenia)
- dystrybuanta, funkcja prawdopodobieństwa, funkcja gęstości
- wybrane parametry rozkładu zmiennej losowej
- standaryzacja zmiennej losowej
- wybrane rozkłady zmiennych losowych (normalny, chi-kwadrat, t-Studenta)
- wykorzystanie tablic statystycznych (odczytywanie informacji)

Jeżeli wartości zmiennej (cechy) są określone przez przypadek (tzn. przyjmuje ona te wartości z określonymi prawdopodobieństwami), to mówimy, że zmienna ta jest zmienną losową.

Zmienne losowe dzielimy na:

- **ciągłe**; zmienna przyjmuje dowolne wartości z określonego przedziału (w szczególności cały zbiór liczb rzeczywistych)
- **skokowe (dyskretne)**; zmienna przyjmuje dowolne wartości ze zbioru przeliczalnego (np. zbiór liczb całkowitych z określonego przedziału)

Oznaczenia (analogicznie jak przy cechach statystycznych):

- duże litery (X, T, U, ...) - zmienna losowa
- małe litery (x, t, u, ...) - wartości zmiennej losowej

PRZYKŁAD

Rzucamy kostką sześcienną do gry.

Liczba wyrzuconych oczek jest zmienną losową (X).

Wynik każdego rzutu jest wartością tej zmiennej (x).

Zbiór wartości zmiennej losowej jest następujący: $x \in \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$.

Zatem liczba wyrzuconych oczek jest zmienną losową skokową (dyskretną).

DYSTRYBUANTA zmiennej losowej X

jest to funkcja zdefiniowana następująco

$$F(x) = P(X \leq x)$$

(czytamy: „Dystrybuanta dla konkretnej wartości zmiennej losowej tj. dla $X=x$) jest równa prawdopodobieństwu tego, że zmienna losowa X będzie przyjmowała wartości nie większe niż konkretna wartość x ”.)

Własności dystrybuanty

- a. $0 \leq F(x) \leq 1$
- b. $F(x)$ jest niemalejąca
- c. $\lim_{x \rightarrow -\infty} F(x) = 0$, $\lim_{x \rightarrow +\infty} F(x) = 1$

Zmienne losowe są opisywane za pomocą funkcji (rozkładów).

W zależności od rodzaju zmiennej są to:

1. **funkcja prawdopodobieństwa** (zmienne losowe skokowe)
2. **funkcja gęstości** (zmienne losowe ciągłe)

Funkcja prawdopodobieństwa zmiennej losowej skokowej

U podstaw tej funkcji leży uporządkowany zbiór par (x_i, p_i) gdzie:

x_i - wartości jakie przyjmuje zmienna losowa X

p_i - prawdopodobieństwa z jakimi przyjmuje ona wartości x_i

Funkcja: $P(X = x_i) = p_i \quad i=1, 2, \dots, n \quad \sum_{i=1}^n p_i = 1$

Dystrybuanta: $F(x) = \sum_{x_i \leq x} p_i$

Funkcja gęstości zmiennej losowej ciągłej

Jest to funkcja $f(x)$ określona na zbiorze liczb rzeczywistych i spełniająca następujące warunki:

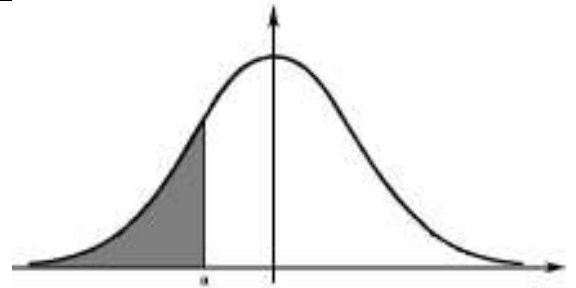
1. $f(x) \geq 0$ jest określona nieujemnie

2. $\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx = 1$ pole powierzchni pomiędzy wykresem a osią Ox
jest równe jedności

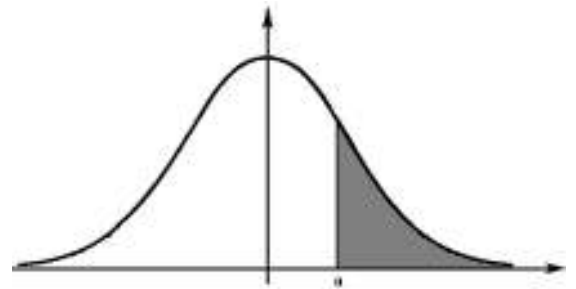
Dystrybuanta:
$$F(x) = \int_{-\infty}^x f(t) dt$$

Własności dystrybuanty (cd.)

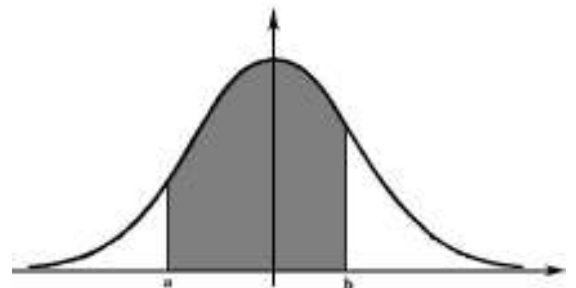
a. $P(X \leq a) = F(a)$

b. $P(X \geq a) = 1 - F(a)$

c. $P(a \leq X \leq b) = F(b) - F(a)$

Charakterystyki liczbowe rozkładu (wybrane) (parametry rozkładu)

Wartość oczekiwana $E(X)$ (nadzieja matematyczna)

$$E(X) = m$$

Wartość m jest to taka wartość zmiennej losowej X , wokół której skupiają się wyniki wielokrotnych realizacji tej zmiennej. Innymi słowy, oczekuje się (ma się nadzieję), że wielokrotne realizacje zmiennej losowej X będą skupiały się wokół liczby m .

Wartość oczekiwana należy do miar położenia. Można ją wyliczyć jako:

$$E(X) = \sum_{i=1}^n p_i x_i \quad - \text{ dla zmiennych losowych skokowych}$$

$$E(X) = \int_{-\infty}^{+\infty} x f(x) dx \quad - \text{ dla zmiennych losowych ciągłych}$$

Wariancja $V(X)$

$$V(X) = \sigma^2$$

Wariancja należy do miar rozproszenia. Można ją wyliczyć jako:

$$V(X) = E[X - E(X)]^2 = E(X^2) - E(X)^2$$

Odchylenie standardowe σ

$$\sqrt{V(X)} = \sigma$$

Mediana M_e

Jest to taka wartość zmiennej losowej X , dla której dystrybuanta wynosi 1/2:

$$F(M_e) = 1/2$$

Podobnie można definiować wiele pozostałych charakterystyk (modalna, kurtoza, współczynnik asymetrii, itp.).

STANDARYZACJA zmiennej losowej

Dana jest zmienna losowa X o dowolnym rozkładzie z parametrami:

wartość oczekiwana $E(X) = m$

odchylenie standardowe $\sqrt{V(X)} = \sigma$

Zabieg standaryzacji polega na utworzeniu nowej zmiennej losowej T wg następującego wzoru:

$$T = \frac{X - m}{\sigma}$$

Nowa zmienna losowa T będzie miała ten sam typ rozkładu co zmienna losowa X .

Parametry rozkładu nowej zmiennej T będą zawsze następujące:

wartość oczekiwana $E(T) = 0$

odchylenie standardowe $\sqrt{V(T)} = 1$

Wybrane ROZKŁADY zmiennych losowych i ich TABLICE

Rozkład NORMALNY

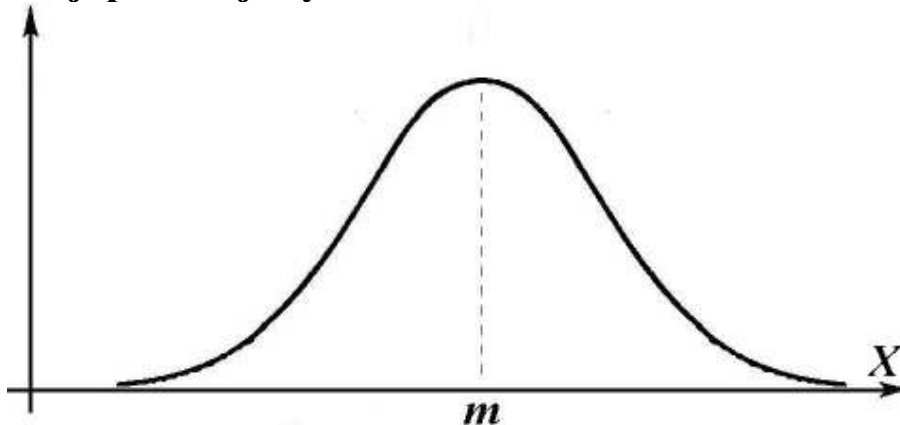
Zmienna losowa X (ciągła) ma rozkład normalny z parametrami m i σ jeśli jej funkcja gęstości jest określona wzorem:

$$f(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(x-m)^2}{2\sigma^2}} \quad \text{dla } -\infty < x < +\infty$$

Będziemy to zapisywali krótko:

$$X : N(m; \sigma)$$

Wykres tej funkcji pokazuje rysunek:

Rozkład zmiennej losowej X ma następujące parametry:

wartość oczekiwana $E(X) = m$

odchylenie standardowe $\sqrt{V(X)} = \sigma$

modalna (dominanta) $M_o = m$

mediana $M_e = m$

Rozkład normalny jest rozkładem symetrycznym ponieważ:

$$E(X) = M_e = M_o = m$$

W celu odczytywania prawdopodobieństw dla zmiennych losowych o rozkładzie normalnym korzysta się z tablic dystrybuanty dla standaryzowanej zmiennej losowej U o rozkładzie normalnym. (w podręczniku [2] jest ona oznaczana przez T).

Każde pytanie o prawdopodobieństwa związane ze zmienną losową X musi być zawsze poprzedzone standaryzacją:

$$X : N(m; \sigma) \qquad U = \frac{X - m}{\sigma} \qquad U : N(0;1)$$

PRZYKŁAD 2

Z badań producenta opon wynika, że ich „żywołność” (mierzona przebiegiem) ma rozkład normalny z wartością oczekiwaną 60 [tys. km] i odchyleniem standardowym 8 [tys. km].

Oblicz prawdopodobieństwo tego, że zakupiona opona będzie miała „żywołność” pomiędzy 50, a 80 [tys. km].

Oznaczając „żywołność” opony przez X możemy zapisać krótko:

$$X: N(60 ; 8).$$

Pytanie kupującego można zapisać również krótko:

$$P(50 < X < 80) = ?.$$

Aby precyzyjnie odpowiedzieć na to pytanie musimy kompleksowo:

1. skorzystać z własności (c) dystrybuanty (s. 3),
2. dokonać standaryzacji wybranych wartości zmiennej losowej X (standaryzować graniczne „żywołności” opony) oraz
3. odczytać z tablic wartości dystrybuanty dla granicznych „żywołności” poddanych standaryzacji.

$$\begin{aligned} P(50 < X < 80) &= F(80) - F(50) = \\ &= F\left(\frac{80-60}{8}\right) - F\left(\frac{50-60}{8}\right) = \Phi(2,50) - \Phi(-1,25) = \\ &= 0,99389 - 0,10565 = 0,88824 \end{aligned}$$

Zatem szansa, że zakupiona opona będzie miała „żywołność” pomiędzy 50, a 80 [tys. km] wynosi w przybliżeniu 89%.

Wartość $\Phi(2,50)$ odczytano na stronie [2] tablic dystrybucyj standardyzowanego rozkładu normalnego $N(0;1)$

u	0,00	0,01	0,02	0,03	0,04	0,05
0,00	0,50000	0,50399	0,50798	0,51197	0,51595	0,51994
0,10	0,53983	0,54380	0,54778	0,55172	0,55567	0,55962
...	...	...	...	...	...	...
2,40	0,99180	0,99202	0,99224	0,99245	0,99266	0,99286
2,50	0,99389	0,99396	0,99413	0,99430	0,99446	0,99461
2,60	0,99534	0,99547	0,99560	0,99573	0,99586	0,99598

Wartość $\Phi(-1,25)$ odczytano na stronie [1] tablic dystrybucyj standardyzowanego rozkładu normalnego $N(0;1)$

u	0,00	-0,01	...	-0,04	-0,05	-0,06
0,00	0,50000	0,49601		0,48405	0,48006	0,47608
-0,10	0,46017	0,45620		0,44433	0,44038	0,43644
-0,20	0,42064	0,41684		0,40516	0,40129	0,39743
-0,30	0,38209	0,37828		0,36693	0,36317	0,35942
-0,40	0,34458	0,34090		0,32997	0,32635	0,32276
-0,50	0,30844	0,30503		0,29460	0,29116	0,28774
-0,60	0,27425	0,27093		0,26109	0,25785	0,25463
-0,70	0,24196	0,23885		0,22965	0,22663	0,22363
-0,80	0,21185	0,20897		0,20045	0,19766	0,19489
-0,90	0,18406	0,18141		0,17361	0,17106	0,16853
-1,00	0,15865	0,15625		0,14917	0,14686	0,14457
-1,10	0,13567	0,13350		0,12714	0,12507	0,12302
-1,20	0,11507	0,11314		0,10749	0,10565	0,10383
-1,30	0,09680	0,09510		0,09012	0,08851	0,08691
-1,40	0,08076	0,07927		0,07493	0,07353	0,07214
-1,50	0,06671	0,06552		0,06178	0,06057	0,05938

Ważną umiejętnością, wykorzystywaną do wnioskowania na podstawie próby (patrz wykłady 9 i 10), jest „odwrotne” odczytywanie w tablicach dystrybucyjności $N(0;1)$.

„Odwrotność” odczytu polega na tym, że zadajemy sobie pewne prawdopodobieństwo i odczytujemy jakiej wartości zmiennej normalnej ono odpowiada.

PRZYKŁAD 3

Jaka jest wartość zmiennej losowej $U:N(0;1)$, która spełnia warunek

$$P(U < ?) \approx 0,05$$

Jest to równoważne znalezieniu takiej liczby „?”, która spełnia warunek

$$\Phi(?) \approx 0,05$$

W tablicy dystrybucyjności rozkładu normalnego $N(0;1)$ na stronie [1] (w jej części wewnętrznej) wyszukujemy wartość najbliższą liczbie 0,05 .

Na brzegach tablicy (*boczek i główka tablicy*) odczytujemy poszukiwaną wartość zmiennej U .

<i>u</i>	0,00	...	-0,03	-0,04	-0,05	-0,06
0,00	0,50000		0,48803	0,48405	0,48006	0,47608
-0,10	0,46017		0,44828	0,44433	0,44038	0,43644
-0,20	0,42064		0,40905	0,40516	0,40129	0,39743
-0,30	0,38209		0,37070	0,36693	0,36317	0,35942
-1,40	0,08076		0,07636	0,07493	0,07353	0,07214
-1,50	0,06671		0,06301	0,06178	0,06057	0,05938
-1,60	0,05480		0,05155	0,05050	0,04947	0,04846
-1,70	0,04457		0,04181	0,04093	0,04006	0,03920

Poszukiwaną wartością zmiennej losowej U jest liczba -1,64 .

Spełnia ona warunek $P(U < -1,64) \approx 0,05$.

Zauważmy jednocześnie, że liczba przeciwna do niej (1,64) spełnia warunek $P(U < 1,64) = \Phi(1,64) \approx 0,95$.

Oznacza to, że na mocy własności (b) ze s. 3 spełnia ona również warunek $P(U > 1,64) \approx 0,05$

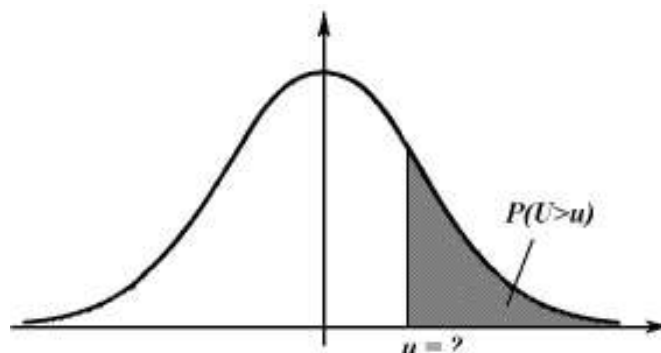
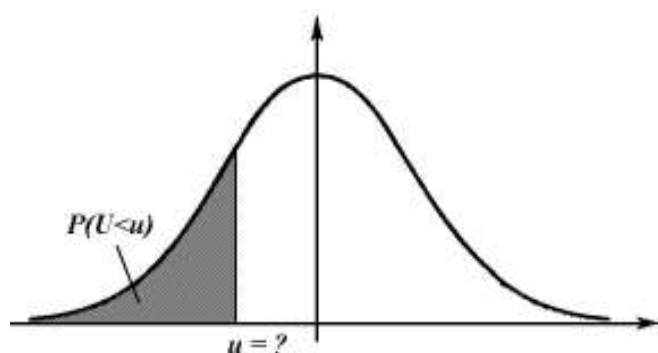
ponieważ $P(U > 1,64) = 1 - P(U < 1,64) = 1 - \Phi(1,64) \approx 1 - 0,95 \approx 0,05$.

Tabela przydatnych odczytów z tablic dystrybuanty rozkładu normalnego $N(0;1)$

W wykładach 9 i 10 (estymacja, weryfikacja hipotez statystycznych) często znajdzie potrzeba odczytania tzw. wartości krytycznych.

Dobrym ćwiczeniem w celu sprawnego posługiwania się tablicami dystrybuanty rozkładu $N(0;1)$ (przy wnioskowaniu statystycznym na podstawie informacji z próby) będzie uzupełnienie poniższej tabeli.

dane	szukane		dane	dane do odczytu	szukane
$P(U < u)$	u		$P(U > u)$	$P(U > u) = 1 - P(U < u)$	u
0,005			0,005		
0,010			0,010		
0,020			0,020		
0,025			0,025		
0,050	-1,64		0,050	0,950	1,64
0,100			0,100		
0,200			0,200		

Rozkład chi-kwadrat (rozkład χ^2)

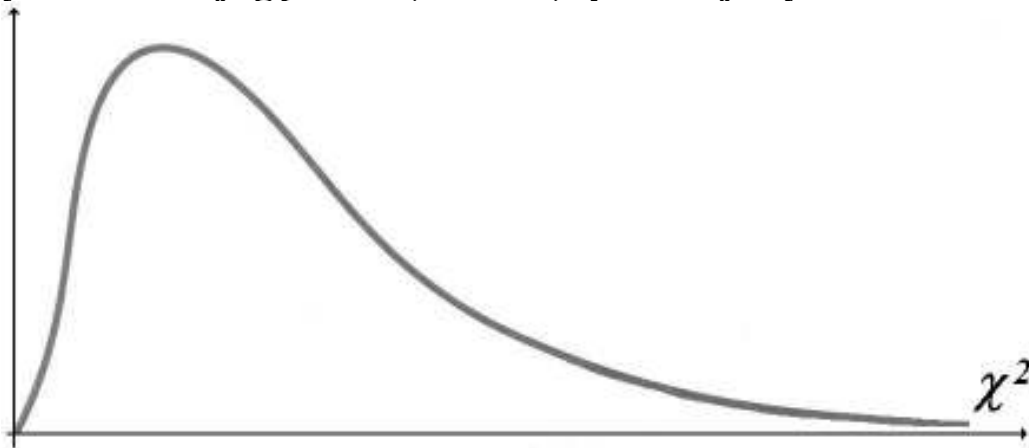
Danych jest k ciągłych zmiennych losowych o rozkładzie normalnym z wartością oczekiwaną 0 i odchyleniem standardowym 1, tj. każda zmienna $X_i : N(0;1)$ ($i=1,2, \dots, k$).

Zdefiniujemy nową zmienną losową o nazwie chi-kwadrat (χ^2):

$$\chi^2 = X_1^2 + X_2^2 + \dots + X_k^2$$

Rozkład tak zdefiniowanej zmiennej χ^2 nazywamy rozkładem zmiennej losowej chi-kwadrat o k stopniach swobody.

Typowy wykres funkcji gęstości (dla $k>2$) pokazuje rysunek:

Rozkład zmiennej losowej χ^2 o k stopniach swobody ma następujące parametry:

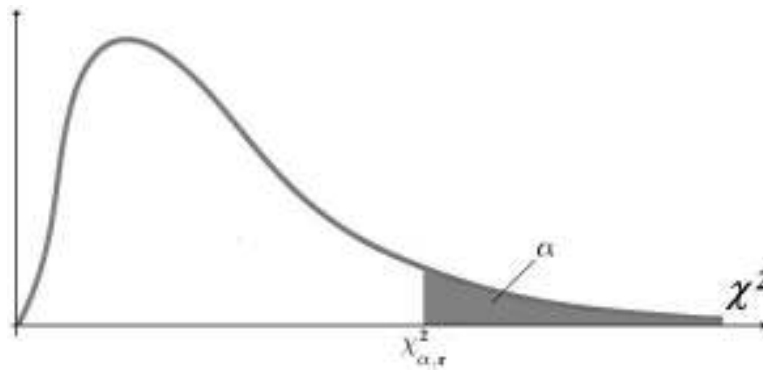
wartość oczekiwana $E(\chi^2) = k$

odchylenie standardowe $\sqrt{V(\chi^2)} = \sqrt{2k}$

Rozkład zmiennej losowej χ^2 o k stopniach swobody jest rozkładem pomocniczym używanym we wnioskowaniu statystycznym.

Tablice zmiennej losowej χ^2 o k stopniach swobody zostały opracowane tak, że podają przy założonym prawdopodobieństwie (α) taką wartość (oznaczymy ją $\chi^2_{\alpha, k}$) zmiennej losowej χ^2 , dla której :

$$P(\chi^2 > \chi^2_{\alpha, k}) = \alpha$$

UWAGA !!! Stopnie swobody są oznaczone w tablicach przez ***r***.

PRZYKŁAD 4

Jaka jest wartość zmiennej losowej χ^2 o 5 stopniach swobody, która spełnia warunek $P(\chi^2 > \chi^2_{0,05;5}) = 0,05$?

r	α				
	0,99	...	0,10	0,05	0,02
1	0,0 ³ 157	...	2,706	3,841	5,412
2	0,0201	...	4,605	5,991	7,824
3	0,115	...	6,251	7,815	9,837
4	0,297	...	7,779	9,488	11,668
5	0,554	...	9,236	11,070	13,388
6	0,872	...	10,645	12,592	15,033

Poszukiwaną wartością zmiennej losowej χ^2 o 5 stopniach swobody jest liczba $\chi^2_{0,05;5} = 11,07$.

Spełnia ona warunek $P(\chi^2 > 11,07) = 0,05$

Rozkład t - Studenta

Dana są dwie zmienne losowe:

1. zmienna losowa $U:N(0;1)$ oraz

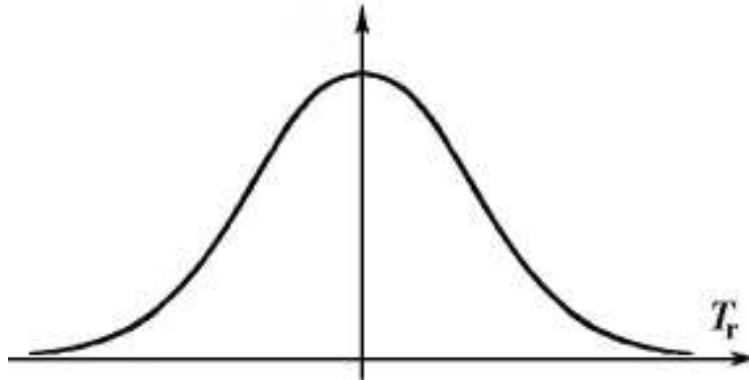
2. zmienna losowa χ^2 o k stopniach swobody

Zdefiniujemy nową zmienną losową postaci :

$$T_k = \frac{U}{\sqrt{\chi^2}} \sqrt{k}$$

Rozkład tak zdefiniowanej zmiennej T_k nazywamy rozkładem zmiennej losowej t-Studenta o k stopniach swobody.

Wykres funkcji gęstości pokazuje rysunek:

Rozkład zmiennej losowej t-Studenta o k stopniach swobody ma następujące parametry:

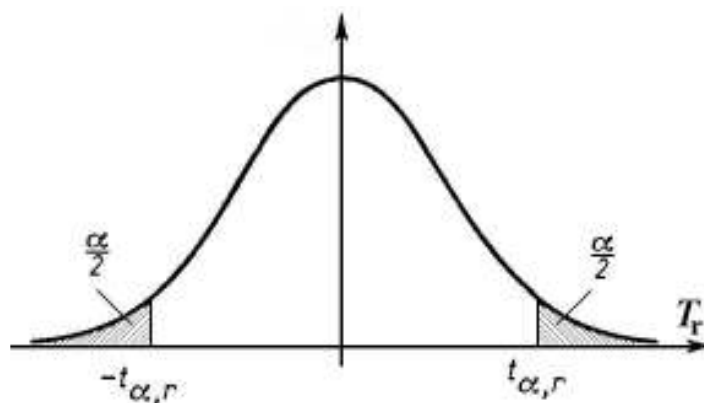
wartość oczekiwana $E(T_k) = 0$

odchylenie standardowe $\sqrt{V(T_k)} = \sqrt{\frac{k}{k-2}}$

Rozkład zmiennej losowej t-Studenta T_k o k stopniach swobody jest rozkładem pomocniczym używanym we wnioskowaniu statystycznym.

Tablice zmiennej losowej t-Studenta T_k o k stopniach swobody zostały opracowane tak, że podają przy założonym prawdopodobieństwie (α) taką wartość (oznaczymy ją $t_{\alpha, k}$) zmiennej losowej T_k , dla której :

$$P(|T_k| \geq t_{\alpha, k}) = \alpha$$

UWAGA !!! Stopnie swobody są oznaczone w tablicach przez **r** .

PRZYKŁAD 5

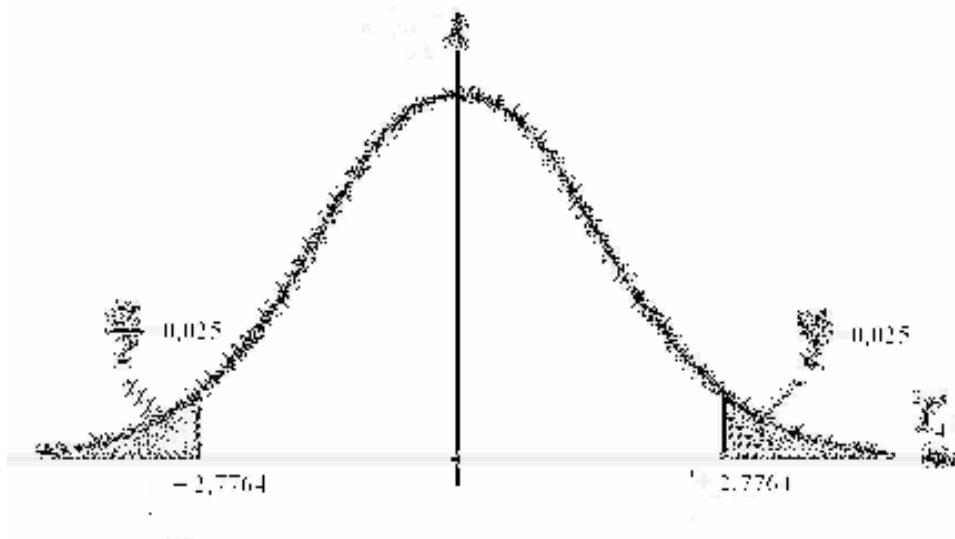
Jaka jest wartość zmiennej losowej t-Studenta o 4 stopniach swobody, która spełnia warunek $P(|T_k| \geq t_{0,05; 4}) = 0,05$?

α r	0,5	...	0,1	0,05	0,02	...	α r
1	1,0000	...	6,3138	12,7062	31,8205	...	1
2	0,8165		2,9200	4,3027	6,9646		2
3	0,7649		2,3534	3,1824	4,5407		3
4	0,7407		2,1318	2,7764	3,7469		4
5	0,7267		2,0150	2,5706	3,3649		5
6	0,7176		1,9432	2,4469	3,1427		6

Jest to liczba $t_{0,05; 4} = 2,7764$. Spełnia ona warunek

$$P(|T_4| \geq 2,7764) = 0,05$$

Ilustruje to rysunek:

PRZYKŁAD 6

Jaka jest wartość zmiennej losowej t-Studenta o 4 stopniach swobody, która spełnia warunek $P(T_k \geq t_{0,05;4}) = 0,05$?

Aby poprawnie odczytać musimy podwoić prawdopodobieństwo α .

α r	0,5	...	0,1	0,05	0,02	...	α r
1	1,0000	...	6,3138	12,7062	31,8205	...	1
2	0,8165		2,9200	4,3027	6,9646		2
3	0,7649		2,3534	3,1824	4,5407		3
4	0,7407		2,1318	2,7764	3,7469		4
5	0,7267		2,0150	2,5706	3,3649		5
6	0,7176		1,9432	2,4469	3,1427		6

Poszukiwana liczba to $t_{0,05;4} = 2,1318$.

Spełnia ona warunek $P(T_4 \geq 2,1318) = 0,05$.

PRZYKŁAD 7

Jaka jest wartość zmiennej losowej t-Studenta o **4** stopniach swobody, która spełnia warunek $P(T_k \leq t_{0,05;4}) = 0,05$?

Tutaj również aby poprawnie odczytać musimy podwoić prawdopodobieństwo α .

α r	0,5	...	0,1	0,05	0,02	...	α r
1	1,0000	...	6,3138	12,7062	31,8205	...	1
2	0,8165		2,9200	4,3027	6,9646		2
3	0,7649		2,3534	3,1824	4,5407		3
4	0,7407		2,1318	2,7764	3,7469		4
5	0,7267		2,0150	2,5706	3,3649		5
6	0,7176		1,9432	2,4469	3,1427		6

Odczytaną z tablic liczbę należy wziąć z **przeciwnym** znakiem.

Poszukiwana liczba to $t_{0,05;4} = -2,1318$.

Spełnia ona warunek $P(T_4 \leq -2,1318) = 0,05$.